

ІСТОРИЧНА МЕТАФОРА ЯК КОГНІТИВНИЙ МЕХАНІЗМ СТРУКТУРУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КАРТИНИ СВІТУ

Дідук І.А., Київ

Постановка проблеми. У процесі складного формування модерної нації поняття історичної пам'яті стає ключовим для суспільства загалом, та науковців зокрема. Оскільки у суспільній свідомості українців йдуть самоорганізуючі процеси конструювання нової інтегрованої ідентичності, то й паралельно відбувається процес перепривласнення кодів спільного минулого. У складний період життя нації, спільноти, коли виникають складні нові завдання чи створюється реальна загроза існуванню, історична пам'ять завжди мобілізується і актуалізується. Однак роки невизначеності та мовчання про найбільш складні теми історії України не облегло теперішнє від тягарів спільного минулого, а, навпаки, - викликало розрив у соціокультурній пам'яті спільноти, чим створило смислове поле непорозуміння та ворожнечі, утруднило громадянське самоусвідомлення та розмило уявлення про своє майбутнє та майбутнє своєї країни. Тому вивчення проблеми конструювання досвіду минулого є сьогодні важливим для розвитку толерантної, а не інтегрально- націоналістичної ідентичності. Мова йде не про реконструкцію минулого, а про вивчення тих внутрішніх потенцій, які відтворюють його зміст як цілісний, зрозумілий, прийнятний, безпечний та, що важливо, авторський. Криза історичної пам'яті відкриває простір для отримання нового досвіду взаємодії для подолання руйнуючих наслідків травмуючого минулого задля майбутнього. Тому психологічний аналіз історичних метафор є необхідним для розуміння самоусвідомлення нації, що стверджується, через історичний досвід. При цьому, історична пам'ять розглядається як результат соціального конструювання, а історична метафора як когнітивний механізм конструювання, що дозволить вивчити умови консолідації суспільства і збереження його єдності. Актуальність роботи також зумовлена загальною спрямованістю сучасних психологічних досліджень на врахування ролі когнітивних структур у мисленневих процесах.

Мета роботи полягає у встановленні ролі історичних метафор у структуруванні політичної картини світу. Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких **завдань**: дослідити сучасний стан розробленості проблеми історичної пам'яті; проаналізувати текстову реальність нарративу як форми буття історичної пам'яті; розглянути історичну метафору з точки зору когнітивної психології як концептуальне явище; з'ясувати історичні метафори, якими живе українська спільнота.

Незважаючи на численні дослідження історичної пам'яті, залишається чимало невивчених аспектів, серед яких - процес конструювання політичної картини світу за допомогою нарративу минулого.

Ступінь розробленості теми. Дослідження історичної пам'яті має ґрунтовні та багатопланові нарботки. Історична пам'ять тлумачиться як соціокультурний конструкт; як частина соціального запасу знань; як система смислів, інтепретативних схем, які зафіксовані у текстах групи; як результат взаємовпливу суб'єктивної та об'єктивної реальності індивіда; як результат соціальної взаємодії; як ідеологізована історія. Диференціюються поняття колективної та індивідуальної історичної пам'яті; встановлюються кореляції між історичною пам'яттю, історичною свідомістю, історичними знаннями, історичною наукою; аналізуються як об'єкт державної політики. Історична пам'ять розглядається також у контекстах соціальної пам'яті (П. Нора), культурної пам'яті (Я. Ассман), історичного досвіду (О.М.Лактіонов), історичної ідентичності (В.В.Середа), духовного досвіду поколінь (Ю.О.Зерній).

В останнє десятиріччя серед вітчизняних істориків, соціологів та психологів спостерігається справжній «бум» досліджень, присвячених аспектам історичної пам'яті. По-перше, це акцентування ідентифікаційної функції історичної пам'яті. За висловом Ю.О.Зерній, сьогодні історична пам'ять стала «полем змагань за ідентичність» [1], оскільки вона «доводить» право кожної нації на політичне існування та культурну автономію. По-друге, виділення темпоральної функції історичної пам'яті, - часового співвіднесення результатів попередніх і наступних дій, як базової. Встановлено, що бажання особистості досягнути минуле

задля майбутнього сприяє організації її дій та вчинків. По- третє, аналіз проблеми історичної травмованості спільноти. По-четверте, вивчення особливостей структури історичної пам'яті українського народу та шляхи формування національного історичного наративу. По-п'яте, це осмислення текстової реальності наративу як форми буття.

Центральним поняттям дослідження є – історична пам'ять як сукупність уявлень по минуле, яка в даному суспільстві, у даний історичний момент стає домінуючою і утворює щось, що сприймається більшістю з позиції «здорового глузду». Вона постає як одне з важливих джерел національної ідентичності, тобто, того почуття причетності до певної спільноти, яка завдяки характерним для неї загальним місцям і міфам, впізнає себе у загальному минулому – і, отже, у сьогоденні.

Й. Рюзен вважає, що історична пам'ять як самостійна тема для досліджень виникла разом з постмодерністськими підходами в історії як нове джерело для творення історичного смислу. Вона розкрила нові можливості, які закорінені у фундаментальній і універсальній функції пам'яті як засобу формування ідентичності та життєвого орієнтиру [2]. Наратив при цьому вважають цілком самостійною та ефективною дослідницькою стратегією.

Проблема історичного пізнання розгортається у двох площинах, які мають логічно-науковий (соціокультурний) та наративний (такий, що відображає як життєвий контекст, так і індивідуальний) характер. Отже, взаємодія суб'єктів у соціально-політичному просторі представлено як обмін смислами, що «занурені» в історико-культурний контекст.

Розрив в соціокультурній пам'яті, ідеологізованість історичних подій та фактів породив потребу в новому «прочитанні» наративу ідентичності, де б образи офіційних текстів (логічно-наукового) співпадали зі спогадами очевидців та їхніми переживаннями. Не випадково сьогодні значимою стала для людей сімейна пам'ять, якій довіряють, де особливо сильний емоційний зв'язок з предками та де примирення з минулим в особистісній формі проходить найбільш гармонійно.

Історична пам'ять у рамках інтеракційно-феноменологічної парадигми тлумачиться як текст. Останній є спрощеним відображенням соціальної реальності, якою він породжений. Такі тексти будуються навколо „сильних”, системоутворюючих смислів людського буття. Множинність варіантів, втілених у певних сюжетах, є узагальненими „інтерпретаційними матрицями”, які зафіксовані у певних смислах. Вони стають домінуючими і утворюють щось, що сприймається більшістю у якості «здорового глузду». Домінуючий текст спільноти розгортається у контексті хроніки відчуттів та переживань, які передаються на рівні з історичними знаннями. У дослідженнях вітчизняних психологів наратив розглядається як впорядкування життєвих подій в єдину послідовність, що побудована виходячи із загальної життєвої концепції оповідача (Н.В.Чепелева [3]). У зв'язку з цим, доцільно говорити про наратив минулого – текст, який особистість авторськи упорядковує та конструює.

Наратив минулого постає фундаментальним компонентом соціальної взаємодії, поєднуючи суб'єкта з культурою та іншими. У минулому відшуковуються необхідні взірці – «корисні істини», котрі мають прислужитися для обґрунтування доцільності новітніх політичних і соціальних змін, аргументи, щоб ствердити ідею поступального розвитку людства за його іманентними законам. Наратив минулого, за визначенням Н.В.Чепелевої, представлено замкненою завершеною структурою, що включає такі характеристики, як послідовність і завершеність дій, події, що змінюють одна одну і розміщені у хронологічному або ж іншому, підпорядкованому якійсь єдиній логіці, порядку, оцінки найбільш значимих подій, афективне ставлення до них оповідача [3].

Визначено, що важливими аспектами наративу минулого є 1) цілісність; 2) доступність та осмисленість; 3) завершеність; 4) компенсаторність; 5) вибірковість; 6) символічність; 7) міфологічність. Історична пам'ять не просто накопичує інформацію, а формує досвід осмислення минулого. При чому соціокультурна пам'ять кожного народу визначає схему організації накопиченого історичного досвіду.

На думку О.О.Сапогової, у реконструюванні минулого кожен обирає між двома типами соціального аналізу: реалістичним і міфологічним [4]. Носії першого оцінюють світоустрій як

сферу практичних дій, в якій надзвичайно багато залежить від самої людини. Міфологічне світосприйняття зацентроване на позачасове зберігання минулого. Людина, яка існує у просторі міфу, по суті відокремлюється від власної особистості задля віднайдення себе в інших, втрачає індивідуальність мислення, перетворюючись на частку маси, натовпу. В кінцевому рахунку свідомість такої людини спирається лише на колективний досвід предків, їхню міфологію.

Таким чином, зміст уявлень про минуле як у свідомості громадян, так і у спільноти загалом, змінюється відповідно до актуальних потреб соціальної реальності, тобто, є результатом соціального конструювання. Історична пам'ять також є двостороннім процесом, в якому визнаються за реальні такі знання та уявлення про минуле, які мінімізують травмуючі чинники та створюють безпечний образ сьогодення. Комплементарність спогадів та забування створює призму, через яку відбувається інтерпретація подій, що, відповідно, забезпечує спільноту таким досвідом, який дає шанс для самозбереження та самоствердження.

Для вивчення когнітивного механізму конструювання соціальної реальності варто розглянути сутність історичної метафори. Когнітивісти особливу увагу приділяють вивченню метафори, наголошуючи, що вона займає центральне місце у ментальних моделях. Водночас вона є знаряддям формування нових ментальних категорій. У такий спосіб метафора розглядається робочим інструментом способу переходу від одного значення до іншого. Історична метафора є результатом когнітивного накладання історичного прототипу на певні події, які відбуваються з суб'єктом. Створюючи метафору для себе, суб'єкт актуалізує вектор «вперед» і у такий спосіб відкриває простір нового досвіду.

У сучасній лінгвістиці метафора отримала розуміння, перш за все, як когнітивний феномен, могутній інструмент мислення, фундаментальний прийом пізнання та концептуалізації дійсності. В когнітивній лінгвістиці метафора розглядається не просто як троп, риторичний механізм прикрашення мовлення, а як фундаментальний когнітивний агент, що організує наші думки, оформлює судження та структурує мову, “це специфічний мисленнєвий процес в якому ми розуміємо одну сферу досвіду в поняттях іншої сфери” [5, с. 317]. Історична метафора представляє уявлення спільноти про минуле та розкриває психологічні особливості переживання історичних подій.

Головна проблема теорії метафори полягає у визначенні механізму її утворення. Серед великої кількості теорій метафори, найбільше розповсюдження отримала когнітивна теорія концептуальної метафори. Мовна метафора, творення якої спонтанно відбувається у мисленні, ґрунтується на здатності людини вловлювати та формувати асоціативні зв'язки між поняттями [5, с. 81]. Ця теорія розглядає метафору перш за все як когнітивну операцію над поняттями і бачить в ній засіб концептуалізації, що дозволяє осмислити ту чи іншу область дійсності в термінах понятійних структур, що первинно склалися на базі досвіду, отриманого в інших областях. На думку Г.М.Шиманович, метафори полегшують процес мислення, дають нам емпіричні рамки, всередині яких ми можемо опанувати отримані абстрактні концепти. [6, с. 36].

Отже, за найбільш загального підходу когнітивну метафору можна визначити як одну із форм концептуалізації, що полягає в баченні однієї сутності через іншу. Метафора за своєю природою – не мовне, а концептуальне явище. Таким чином, історична метафора є одним із основних засобів пізнання об'єктів минулого та утворення нових значень, що виконує когнітивну та смислоутворюючі функції.

Когнітивне пояснення метафори, заснованої на асоціативних зв'язках досвіду людини, задано її антропометричністю. Антропометричність є одним з найбільш продуктивних механізмів формування мовної картини світу, оскільки антропометричність – це усвідомлення людиною себе як “міри всіх речей” [5, с. 22]. Ця мовна одиниця здійснює свій власний вибір допоміжних для метафори засобів та на свій лад інтерпретує новий зміст у рамках старого знання.

Отже, історична метафора є своєрідним ключем до розуміння процесу соціального конструювання ментальних уявлень про спільне минуле.

Таким чином, політична картина світу не є дзеркальним відображенням дійсності, зокрема, соціокультурної, а лише її інтерпретацією і залежить від призми, через яку відбувається світосприйняття. Процес метафоризації може виступати в якості такої призми і дозволяє забезпечувати розглядання того, що знов пізнається через те, що є вже пізнаним.

Проведене пілотажне дослідження полягало у виділенні основних історичних метафор, які інтерпретують події минулого у засобах масової інформації. Такий підхід дозволив виділити психологічні особливості нарративу минулого та окреслити його змістові компоненти. Історичні метафори були визначені за допомогою контент-аналізу інформації про історичні події в Україні в сучасних засобах масової інформації.

Встановлено, що підґрунтя історичного нарративу складають територіальні, інституційні, політичні та правові метафори. Вони постійно виникають, функціонують та розвиваються. Серед них, з одного боку, виділяють випадкові, а з іншого – сталі, стійкі, організовані, які є або можуть стати впорядкованими. Історичний нарратив знаходить свій головний прояв у горизонтальній ідентифікації членів спільноти як співгромадян. Акцент при цьому робиться на загальнонаціональних цінностях.

Аналізуючи історичні надбання, насамперед, безсумнівний наголос робиться на ідеї незалежності України, яка трактувалася до останнього часу як кінцева мета українського визвольного руху. Державність визнається не тільки як історичне утворення, корисне в минулому, але як поважна політична ціль, варта зусиль народу, який стверджується. Використовуючи історичні і правові аргументи, доводиться, що українці, по-перше, вже мали свою державність у минулому, а, по-друге, втратили її не через свою нездатність до державного буття, а через несприятливий збіг внутрішніх і зовнішніх обставин.

Встановлено, що історичний досвід українців свідчить про розуміння того, що саме держава є головним знаряддям і формою організації національних сил, без неї національне життя набуває рис неповноцінності та незавершеності. Однак при цьому українці доволі ясно уявляють, якої державності, яких політичних і соціальних порядків вони не бажають і засуджують, однак не зовсім чіткі обриси такої держави, якою вона має бути. Важливо відзначити, що на зміну фантомних уявлень про державу як мрію чи ностальгію за втраченою радянською минувиною, прийшло усвідомлення якого устрою варто прагнути і зроблено перші реальні кроки до євроінтеграції. При цьому акцентується на єдності як одній з ключових умов збереження державності. Модерна нація говорить, що всі ми різні, але всі – українці.

Відзначається беззастережне право українців бути господарями своєї долі. Фундаментальними виділяються такі правові цінності, як автономія особистості, особиста свобода, плюралізм ідей. Організуючим ядром держави бачиться не правляча династія, а нація, що розширяє рамки усвідомлення до модерного зміст через конструкт, що «у сучасному світі право особи вище за право нації».

Встановлено, що сталими також є етногенетичні (етнічно-міфологічні) метафори. Спільне походження, єдина територія, історична батьківщина. Підкреслюється суверенне право української нації на свою етнічну територію. Збереження території завжди було і є головним завданням нації. Навіть будучи підпорядкованою іншим державам, український народ зберіг культурну самобутність.

Тоді як культурні метафори – мова, спільне колективне минуле, пантеон культурних героїв, звичаї та традиції, місця пам'яті – дуже двоїсті та амбівалентні. Навіть спогади про спільні радості та страждання різняться.

Найбільш дискусійного характеру мають історичні метафори інтерпретацій соціалістичного минулого. На думку Ю.О.Зерній, що «історична пам'ять стала полем змагань за ідентичність», оскільки вона виявилася амбівалентною та розірваною [1]. Початок процесів амбівалентності історичної пам'яті українців, відзначає І.М.Симоненко, співпадає з періодом формування модерної нації [7].

Аналіз історії України радянської доби засвідчує подвійний характер ідентичності, що формувалася у суспільстві. У спрощеному дихотомічному вигляді Л.Нагорна визначає дві її форми: офіційна (радянська, політична) і національна (етнічна) [8]. Вчена вивчала феномен

подвійної ідентичності в Україні. На її думку, внутрішню двоїстість і додаткові осі конфлікту зумовлено тим, що українська культура протягом п'яти століть була включена у дві геополітичні спільноти. Як зазначає О.М.Симоненко, реальний дуалізм історичної пам'яті перебуває у площині культурно–цивілізаційних відмінностей [7].

Я. Грицак зауважує, що сучасні регіональні поділи в Україні є питанням не стільки об'єктивно існуючих культурно–історичних різниць, скільки інтересу політичних еліт. «Вони, ці еліти, старанно підживлюють існуючі різниці заради відвернення уваги свого електорату від інших, набагато суттєвіших питань щоденності, щоб таким чином маскувати свою власну неефективність і розв'язати собі руки для власних політичних ігор» [9].

Таким чином, один із наративів, радянський чи східнослов'янський, включає такі історичні метафори як концепція «дружби народів», ідея «віковичного братерства» та «спільного історичного минулого» двох великих народів – російського та українського.

Натомість націоналістичний чи антиросійський наратив, - визначає пріоритетом національну ідентичність, поважає автентичною лише українську мову й «національну» церкву, в минулому бачить передусім поневолення українського народу Росією та його боротьбу за незалежність, а для теперішнього й майбутнього пропонує інтеграцію в Європу як захист від російської загрози.

Очевидно, що для кожної з частини громадян, які живуть за різними історичними реаліями, політичні кроки України в протилежний бік їхнім сподіванням, сприймаються як загроза ідентичності, яку вони переживають як загрозу життю і психологічну зраду самих себе.

Відповідно ускладнено розуміння геополітичної ролі держави. Замість усвідомлення власної самодостатності конструюються уявлення про зовнішнє втручання чи сприяння.

Як бачимо, історичні наративи презентуються через декілька типів метафор. Перший тип – це розгортання значимості подій з позитивним змістом, які підтверджують ідентичність шляхом підкріплення фактами та доказами, тобто, достовірність визначається через ствердження. Другий тип включає події негативного змісту, які визначають ідентичність через спростування та заперечення, тобто, критичні висловлювання. Історичні метафори, що характеризують третій тип, вибудовуються на основі двох перших і викристалізуються у нові конструкти, - такі, які володіють у даний час найбільшими адаптивними властивостями і дають можливість людині найуспішніше вибудовувати стосунки з політичною картиною світу, тобто, мають модерний зміст. У такий спосіб, історичний наратив стає потужним потенціалом легітимності і значимим чинником формування модерної нації.

Специфіка національного історичного наративу полягає, по-перше, у амбівалентності колективної пам'яті, по-друге, у практиці маніпулювання політичною елітою історичним досвідом спільноти, та, по-третє, у накладанні на травмуючий досвід.

Прийняття соціокультурної самотності, усвідомлення спільності своєї долі з долею країни, пов'язування з нею свого майбутнього пов'язано з усвідомленням чіткого та зрозумілого соціального порядку. Відповідно, процес перепривласнення історичних метафор виходить за межі вже сформованих рамок та конструює новий модерний зміст самоорганізації. Відповідно підвищується значимість згуртованості спільноти, толерантність у поглядах та терпимість до змін. Інтегрована таким чином нація засвідчує, що володіє державною організацією, яка об'єднує її політично.

Висновок. Узагальнення результатів дослідження, свідчить, що історичний наратив є культурною стратегією подолання наслідків кризової ситуації. Історична метафора як когнітивний механізм соціального конструювання ментальних уявлень про спільне минуле у процесі історичної метафоризації дозволяє сконструювати чіткий та зрозумілий код соціального порядку. Створюючи метафору для себе, суб'єкт актуалізує вектор «вперед» і у такий спосіб відкриває простір нового досвіду. Наступним кроком даного дослідження є емпіричне вивчення виділених у ході дослідження історичних метафор у свідомості сучасної молоді.

ЛІТЕРАТУРА (за вимогами ВАК України):

1. Зерній Ю.О. Історична пам'ять як об'єкт державної політики // Ю. О. Зерній / Стратегічні пріоритети. – К.: Національний інститут стратегічних досліджень, 2007. – №1(2). – С. 71–76.

2. Рюзен Й. Утрачивая последовательность истории // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории М.: Издательство ЛКИ, 2001. – Вып. 7. – С. 392 - 416.

3. Чепелева Н.В. Розуміння та інтерпретація особистісного досвіду в контексті психологічної герменевтики // Актуальні проблеми сучасної української психології: Наукові записки Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України/ За ред. академіка С.Д. Максименка. - К.: Нора-Друк, 2003. - Вип. 23. - С. 15-24.

4. Сапогова Е.Е. Psychocadabra: субъективная «картина мира» как гипертекст. – Известия Тул.Гу. Серия «Психология». – Вып.4. – Тула: Тулгу, 2004. – С.163-179.

5. Телия В.Н. Метафорозация и ее роль в создании языковой картины мира // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. – М.: Наука, 1988. – С.173-204.

6. Шиманович Г.М. Метафора як когнітивний механізм номінації та її роль у мовній картині світу // Проблемы современного языкознания. интернетресурс [http:// www. dspace.nbuv.gov.ua/.../09-Shimanowich.pdf](http://www.dspace.nbuv.gov.ua/.../09-Shimanowich.pdf)

7. Симоненко І.М. Особливості структури історично пам'яті Українського народу та шляхи формування національного нарративу // Стратегічні пріоритети. – 2009. - № 1. - С. 51-61.

8. Нагорна Л. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. – К., ІПіЕНД ім.І.Ф.Кураса НАН України, 2012. – 328 с.

9. Грицак Я. Українська історіографія. 1991 – 2001: Десятиліття змін / Я. Грицак // Україна модерна. – Київ; Львів, 2005. – Ч. 9. – С.43-68.

Reference:

1. Zerniy Yu.O. (2007). Historical memory as an object of public policy. Strategic Priorities, 1(2), 71-76.

2. Ryuzen Y. (2001). Utrachyvaya sequence history. Dialog co time. Almanac of intellectual history (pp.392-416). Moscow: publishing house LCI.

3. Chepeleva N.V. (2003). Understanding and interpretation of personal experience in the context of psychological hermeneutics.[Actual problems of modern Ukrainian Psychology: Scientific Proceedings of the Institute of Psychology. GS Kostyuk Pedagogical Sciences of Ukraine], 23, 15-24.

4. Sapohova E.E. (2004). Psychocadabra: subyektivnaya "picture of the world" now hypertekest [Proceedings Tul.Hu. Series "Psychology"], 4, 163-179.

5. Telyya V.N. (1988). Metaforozatsiya and its role in the creation of the worldview, Role chelovecheskoho factor in language. Language and the picture of the world (pp.173-204). Moscow: Science.

6. Shymanovych H.M. (2007). Metaphor as a cognitive mechanism nomination and its role in language world. Problems of modern linguistics. [http:// www. dspace.nbuv.gov.ua/.../09-Shimanowich.pdf](http://www.dspace.nbuv.gov.ua/.../09-Shimanowich.pdf)

7. Symonenko I.M. (2009). Features of the structure of Ukrainian historical memory of the people and ways of creating a national narrative. Strategic Priorities,1, 51-61.

8. Nahorna L. (2012). Historical memory: theory, discourse, reflection. Kyiv: IPiEND Kurasa NAS of Ukraine.

9. Hrytsak Ya. (2005). Ukrainian historiography. 1991 - 2001: A decade of change. Ukraine Modern, 9, 43-68.